

STUDIA
GEO
HISTORICA

NR 04|2016 ROCZNIK HISTORYCZNO-GEOGRAFICZNY

Fundacja Centrum GeoHistorii • Instytut Geodezji i Kartografii • Instytut Historii KUL
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych US • Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN
Biblioteka Główna Uniwersytetu Szczecińskiego

STUDIA GEOHISTORICA. Rocznik historyczno-geograficzny

Redakcja

Bogumił Szady (redaktor naczelny), Beata Konopska, Radosław Skrycki,
Tomasz Związek (sekretarz redakcji), Tomasz Panecki

Redakcja językowa i korekta

Konrad Byzdra

Tłumaczenia

autorzy, Julia Szoltysek

Rada Naukowa

Zdzisław Budzyński (Rzeszów), Andrzej Janeczek (Warszawa), Tomasz Jurek (Poznań),
Keith Lilley (Belfast/Wielka Brytania), Andrew Pernal (Brandon/Kanada), Tadeusz Siwek (Ostrawa/Czechy),
Rostysław Sossa (Kijów/Ukraina), Grzegorz Strauchold (Wrocław), Robert Šimůnek (Praga/Czechy)

Recenzenci tomu 4

Wojciech Chudziak, Martyna Deszczyńska, Zbigniew Górczak, Maria Jankowska, Iwona Jażdżewska,
Andrzej Klonder, Anna Kołodziejczyk, Andrzej Kopiczko, Małgorzata Elżbieta Kowalczyk,
Adam Kozak, Joanna Kumor-Mielnik, Mieczysław Kunz, Dariusz Lorek, Wojciech Mielewczyk,
Grzegorz Myśliwski, Wiesław Nowosad, Piotr Pabjanek, Marek Radoch,
Małgorzata Rutkiewicz-Hanczewska, Francesco Somaini, Péter Szabó, Piotr Werner, Filip Wolański

Redakcja map

autorzy, Tomasz Panecki

Adres Redakcji

Fundacja Centrum GeoHistorii
Redakcja Studia Geohistorica
05-082 Stare Babice, ul. Gen. Tadeusza Kutrzeby 4

Strona internetowa

studiageohistorica.pl

Wersja drukowana (papierowa) jest wersją pierwotną rocznika Studia Geohistorica

Współwydawcy rocznika

Biblioteka Główna Uniwersytetu Szczecińskiego, Fundacja Centrum GeoHistorii,
Instytut Geodezji i Kartografii, Instytut Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II,
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego,
Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN

Rocznik wydawany pod patronatem Komisji Geografii Historycznej przy Polskim Towarzystwie Historycznym

Projekt okładki: Jacek Młodożeniec

Ilustracja na okładce: *Kalisz – Plan miasta i przyległej okolicy* autorstwa Ludwiga von Bröckera z 1802 r.

Skład i łamanie: Artur Hamryszczak

© Copyright by Fundacja Centrum GeoHistorii

ISSN 2300-2875

Nakład 100 egz.

Warszawa 2016

Spis treści • Contents

Tradycje geografii historycznej • Traditions of historical geography

Ludomir Sawicki

Geografia a krajoznawstwo

(uwagi wstępne Beata Konopska, opracowanie Beata Konopska) 7

Stanisław Herbst

Prace nad „Atlasem historycznym Polski”

(uwagi wstępne Henryk Rutkowski, opracowanie Henryk Rutkowski)..... 14

Artykuły • Articles and theses

Elżbieta Kowalczyk-Heyman

Czym były mazowieckie "płozy"? (uwagi wstępne)

What were the Masovian "płozy"? (Preliminary Remarks) 27

Robert Klimek

Ślady średniowiecznej granicy Warmii między Reszlą a Świętą Lipką

Traces of the Medieval Border of Warmia between Reszl and Święta Lipka 38

Ewa Ziółek

Relacja Grzegorza Piramowicza o osuszaniu Bagien Pontyjskich za pontyfikatu Piusa VI

Grzegorz Piramowicz's Account of Draining the Pontian Marshes during

the Pontificate of Pope Pius VI 51

Krzysztof Boroda

Wpływy z czopowego jako wskaźnik lokalnego zróżnicowania poziomu produkcji

piwa pełnego w miastach Królestwa Polskiego w latach 60. XVI w.

Income from Czopowe as an Indicator of Regional Diversity of Full Beer

Production in the Cities of the Polish Crown in the 1560s 66

Xavier Rochel

The End of Gaps and Heathlands in French National Forests, 19th Century.

A Case Study Based on Forest Management Plans

Zanik polan i wrzosowisk we francuskich lasach państwowych w XIX w.

Studium przypadku na podstawie planów zarządzania lasami 81

Tomasz Figlus

Typy morfogenetyczne wsi w środkowej Polsce

Morphogenetic Types of Rural Settlements in Central Poland..... 90

Tomasz Babczyński, Tomasz Kubik, Roman Ptak, Grzegorz Strauchold
GIS as a Tool to Analyze the History of Silesia and the Changes in its Political
(and Cultural) Geography
GIS jako narzędzie do analizy historii Śląska oraz zmian w jego geografii politycznej
i kulturowej..... 113

Mateusz Zawadzki
„Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego” jako źródło do badań
nad strukturą parafialną województwa lubelskiego
The “Tabella of Towns, Villages and Settlements of the Kingdom of Poland”
as the Source for Research into the Parochial Structure of the Lublin Voivodeship 142

Anna Paulina Orłowska, Bartosz Nowożycki, Grzegorz Pac
Handel wołami na terenie Wielkopolski i Śląska w świetle szesnastowiecznego
spisu jarmarków i komór celnych
The Trade in Oxen on the Territory of the Greater Poland and Silesia in the Light
of the 16th Century Description of Annual Fairs and Toll Houses 153

Recenzje i omówienia • Reviews and discussions

Historical Atlas of Poland in the 2nd half of the 16th Century: Voivodeships of Cracow,
Sandomierz, Lublin, Sieradz, Łęczyca, Rawa, Płock and Mazovia, ed. by Marek Słoń;
transl. by Agata Staszewska; Martha A. Brożyna, Peter Lang Edition,
Frankfurt am Main 1973–[2014],
4 volumes, XXIX + 1597 pp., illustrations, 27 folded maps
(Alexei Frolov) 163

Magdolna Szilágyi: On the Road: The History and Archaeology of Medieval
Communication Networks in East-Central Europe, Budapest 2014
(Archeolingua Series Minor, 35),
ss. 254, 89 il. (w tym 30 map i 4 plany miast)
(Ewelina Siemianowska)..... 169

The World in a Mirror, Word Maps from the Middle Ages to the Present Day,
ed. Jan Parmentier, Museum aan de Stroom, Antwerp 2015, ss. 192, il. 150 + 25
(Lucyna Szaniawska)..... 173

Kartografia morska i krain nadmorskich, red. R. Skrycki, Instytut Historii
i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego,
Zespół Historii Kartografii Instytutu Historii Nauki PAN, Szczecin 2014;
24 × 17 cm, ss. 204, 54 ryc., 4 tab.
(Jan Rutkowski)..... 177

Алексей А. Фролов, Нина В. Пиотух: Исторический атлас Деревской пятины Новгородской земли (по писцовым книгам письма 1495–1496 годов). В 3 томах: Москва–Санкт-Петербург, Альянс-Архео, 2008.	
Т. 1: Исследование и таблицы, ss. 368;	
Т. 2: Атлас и справочные материалы, ss. 272;	
Т. 3: Уездные планы последней четверти XVIII века, ss. 266	
(Rostysław Sossa).....	182
Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany, t. 10–12 (Ra–Rż), red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak, [autorzy haseł: U. Bijak, E. Borysiak, J. Chłądzyńska, B. Czopek-Kopciuch, P. Dudek, A. Galasińska, W. Makula-Kosek, I. Nobis, R. Przybytek, P. Swoboda, U. Wójcik, K. Zawodzińska-Bukowiec, Z. Zierhoffer], Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego, Kraków 2015, ss. 160 (t. 10), 146 (t. 11), 168 (t. 12)	
(Ewa Oronowicz-Kida).....	185
Kit Mayers: The First English Explorer. The Life of Anthony Jenkinson (1529–1611) and his Adventures on Route to the Orient, Devon 2015, ss. 366	
(Krystyna Szykuła).....	189
<i>Komunikaty i sprawozdania • Communiqués and reports</i>	
Konferencja „Przestrzenne aspekty historycznych badań demograficznych, społecznych i gospodarczych (do 1945 r.)” – Pobierowo, 21–23 października 2015 r.	
(Michał Gochna)	195
„European Social Science History Conference” – Walencja (Hiszpania), 30 marca–2 kwietnia 2016 r.	
(Michał Gochna)	195
Zebranie naukowe polskiej sekcji European Society for Environmental History – Warszawa, 16 stycznia 2016 r.	
(Piotr Guzowski)	196
„Mapa jako narracja interpretacyjna”. XXIX Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii – Wrocław, 24–26 września 2015 r.	
(Jerzy Ostrowski)	197
Sprawozdanie z konferencji „Województwo poznańskie w XVI w.” – Kościan, 1 lipca 2015 r.	
(Michał Słomski).....	202
Sprawozdanie z konferencji „Geografia historyczna. Wyzwania przyszłości” – Łódź, 11–12 czerwca 2015 r.	
(Magdalena Deptuła).....	204

Spis treści

Pro memoria

Alfred Franciszek Kaniecki (1941–2016) 207

* * *

Listy do redakcji 209

Informacja dla autorów • Guidelines for Authors 210

Prace nad „Atlasem historycznym Polski”

Stanisław Herbst (1960)

Uwagi wstępne (Henryk Rutkowski)

Stanisław Herbst urodził się w 1907 r. w mieście Rakvere w północnej Estonii. Jego ojciec był urzędnikiem, którego przodkowie po mieczu spolonizowali się po przejściu z Prus Wschodnich do Cesarstwa Rosyjskiego. Matka pochodziła zaś z kresowego ziemiaństwa. Od trzeciego roku życia aż do śmierci Stanisław Herbst niemal nieprzerwanie mieszkał w Warszawie. Po maturze w gimnazjum im. Stefana Batorego studiował historię na Uniwersytecie Warszawskim. Uważał się przede wszystkim za ucznia Wacława Tokarza. Doktorat uzyskał w 1931 r. Potem znajdował zatrudnienie kolejno w kilku instytucjach, a pod koniec okresu międzywojennego był pracownikiem naukowym Zakładu Architektury Polskiej na Politechnice Warszawskiej. W czasie okupacji niemieckiej pracował w Bibliotece UW, uznanej za jeden z trzech oddziałów Staatsbibliothek Warschau, oficjalnie niedostępnej dla polskich czytelników. Został żołnierzem Związku Walki Zbrojnej, przekształconego następnie w Armię Krajową. Działał tam w Biurze Informacji i Propagandy Komendy Głównej wśród kolegów historyków, a od 1941 r. kierował referatem mniejszości narodowych. Zajmował się zwłaszcza sprawami ukraińskimi i żydowskimi, badając politykę okupanta wobec tych grup ludności. Pisał w prasie podziemnej i wykladał na tajnej Wolnej Wszechnicy Polskiej. W ostatnich dniach powstania warszawskiego jako kapral rezerwy „Chrobot” został odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami. Po powstaniu brał czynny udział w ratowaniu dóbr kultury w Warszawie, tzw. akcji pruszkowskiej.

W pierwszych latach powojennych Stanisław Herbst pracował w dziale dokumentacji zabytków w Ministerstwie Kultury i Sztuki. Habilitację (zatwierdzoną w 1946 r.) uzyskał na UW, a w 1954 r. został profesorem. W Instytucie Historii PAN zatrudniony był od 1953 do początku 1962 r., a od 1957 do 1968 r. kierował ka-

tedrą historii wojskowej w Wojskowej Akademii Politycznej. Oprócz zajmowania się badaniami i dydaktyką działał w redakcjach czasopism naukowych, w różnych komitetach i stowarzyszeniach. Przede wszystkim angażował się w działalność Polskiego Towarzystwa Historycznego. W czasie jego burzliwego zjazdu w październiku 1956 r. Walne Zgromadzenie Delegatów wybrało prof. Stanisława Herbst na prezesa. Za jego rządów towarzystwo rozwinęło aktywność – w szczególności powstały nowe oddziały i ożywiły się już istniejące. Prezesem pozostał do końca życia. Zmarł 24 czerwca 1973 r.¹

Zainteresowania badawcze Stanisława Herbst były bardzo rozległe. W dziejach Polski od późnego średniowiecza do drugiej wojny światowej zajmowały go zwłaszcza trzy dziedziny: historia wojskowa, historia miast i historia kultury. Na czwartym miejscu należy wymienić geografii historyczną w szerokim rozumieniu, łącznie z dziejami kartografii, które stanowiły co prawda tylko wąski margines jego prac, ale interesował się nimi od pierwszych lat działalności naukowej aż do końca życia.²

Chcąc pokazać sytuacje przestrzenne, Stanisław Herbst ilustrował opracowania historyczno-wojskowe mapami, co stało się początkiem jego prac z zakresu kartografii historycznej. Jako geograf historyczny przede wszystkim współorganizował po drugiej wojnie światowej prace nad „Atlasem historycznym Polski” (dalej: AHP), kierował nimi zaś w latach 1953–1961. Gdy w 1948 r. Towarzystwo Naukowe Warszawskie wznowiło Komisję Atlasu Historycznego pod

¹ Najważniejsze publikacje zawierające dane biograficzne: A. Zahorski, *Życie i twórczość Stanisława Herbst*, w: S. Herbst, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*, t. 1, Warszawa 1978; *Bibliografia*, w: S. Herbst, *Potrzeba*, t. 2, Warszawa 1978, s. 545–596; *Stanisław Herbst – historyk i regionalista*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1996.

² H. Rutkowski, *Stanisław Herbst – znawca map i rycin, regionalista*, w: S. Herbst, *Potrzeba*, t. 2, s. 429–430.

przewodnictwem Stanisława Arnolda, Herbst został jej sekretarzem. W 1950 r. komisja przyjęła program opracowania AHP w skali przeglądowej 1:500 000, co jak się wówczas wydawało, miało umożliwić realizację zamierzeń wysiłkiem jednego pokolenia. Zaplanowano pracę nad trzema przekrojami chronologicznymi: XIII w., 2. poł. XVI w. i schyłek XVIII w. Ponieważ w 1944 r. Niemcy spalili w Warszawie bogaty zasób materiałów do atlasu XVIII w., a ocalała podstawa źródłowa do XVI w., postanowiono, że w pierwszej kolejności na warsztat zostaną wzięte polskie ziemie etniczne Korony w owym stuleciu. W 1950 r. TNW zorganizowało pracownię atlasu, w której podjęto opracowanie mapy przeglądowej Mazowsza, przedstawiającej wybrane miejscowości oraz podziały administracyjne w środowisku przyrodniczym. Najpierw jednak miała być przygotowana do druku mapa województwa płockiego ok. 1578 r., którą zaplanowano jako studium doświadczalne w skali szczegółowej 1:200 000.

W tekście napisanym u schyłku 1950 r. Stanisław Herbst podkreślał, że atlas powinien być przede wszystkim indeksem kartograficznym faktów przekazanych przez źródła, natomiast ma unikać ich odtwarzania i interpretacji, co należy pozostawić specjalnym opracowaniom geografii historycznej. Niebawem jednak zmodyfikował swoje stanowisko i stał się rzecznikiem również takich ujęć kartograficznych, które nie unikają interpretacji danych źródłowych i wymagają po części szacunkowego ustalania wielkości liczbowych. Wiązało się to z istotną przebudową programu AHP, z uzupełnieniem historycznych map podstawowych (ogólnych) mapami problemowymi (kartogramami), które miały przedstawiać wybrane zagadnienia społeczne i gospodarcze. Ten nowatorski projekt Herbst zgłosił na posiedzeniu Komisji Atlasu Historycznego 28 kwietnia 1952 r., a wkrótce potem przedstawił go na

konferencji w sprawie geografii historycznej, która odbywała się 4–5 października. Następnie jeszcze opisał ten program w „Kwartalniku Historycznym”, gdzie zarysował najpierw dawniejsze osiągnięcia polskiej kartografii historycznej³.

Z chwilą powstania Instytutu Historii PAN (1 stycznia 1953 r.) atlasowa pracownia Towarzystwa Naukowego Warszawskiego znalazła się w nim jako Zakład Atlasu Historycznego, który po kilku miesiącach rozszerzono o pracownię we Wrocławiu. Jego kierownictwo objął Stanisław Herbst. W rezultacie prac, którymi kierował, wydano dwa tomy AHP: *Województwo płockie około 1578 r.*⁴ i *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*⁵. Postawę redaktora cechowało dążenie do wyników syntetycznych – przez analizę rozmieszczenia zjawisk społecznych i gospodarczych oraz ich współzależności ze środowiskiem przyrodniczym. Opracowania regionalne były syntezami cząstkowymi, które miały się złożyć na syntezę ogólnopolską.

Zamieszczony poniżej artykuł opublikowany został w 1960 r. w moskiewskim czasopiśmie „Вопросы географии”⁶. Autor częściowo powtórzył tam swój tekst z 1953 r., przedstawiając przede wszystkim realizację programu AHP na przykładzie opracowania województwa płockiego. Pokazał znaczenie takich prac kartograficznych, ale nie uniknął zbyt optymistycznej oceny możliwości wykonawczych. Na marginesie tego artykułu nasuwają się dwie uwagi szczegółowe. Pisząc o kartogramie nr 2, pokazującym zróżnicowanie gleb i rolnicze wykorzystanie ziemi, Herbst dostrzegł odchylenia od prostej zależności, tj. od niewielkiego wykorzystania gruntów na słabych glebach. Uznał, że rozbieżności te wskazują na przejawy gospodarki innej niż rolnicza (np. skupienie rzemiosła wiejskiego), a czasami wyrażają inne zjawiska o charakterze społecznym. Opinia ta jest sprzeczna ze zdaniem Ireny Gieysztorowej wyrażonym w komentarzu: „Zgodność rolniczego wykorzystania ziemi w woj. płockim

³ S. Herbst, *Prace nad polskim atlasem historycznym*, „Kwartalnik Historyczny”, 60 (3), 1953, s. 329–334; H. Rutkowski, *Geografia historyczna w pracach Stanisława Herbst*, w: *Ziemia i ludzie dawnej Polski*, red. A. Galos, J. Janczak, Wrocław 1976, s. 203–204; B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994, s. 120–132, 168–170; H. Rutkowski, *Atlas historyczny Polski*, w: *Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Sto lat działalności*, red. E. Wolnicz-Pawłowska, W. Zych, Warszawa 2009, s. 115–121.

⁴ *Województwo płockie około 1578 r.*, kier. S. Herbst, oprac. I. Gieysztorowa i in., Wrocław 1958 (Atlas historyczny Polski. Seria A, Mapy szczegółowe, 2).

⁵ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. M. Biskup, M. Koc, Warszawa 1961 (Atlas historyczny Polski. Seria B, Mapy przeglądowe, 1).

⁶ С. Гербст, *Работы над Историческим атласом Польши*, „Вопросы географии”, 50, 1960, s. 14–34.

z układem gleb i lasów jest zarazem najlepszą obroną wielokrotnie podważanej wiarygodności rejestrów poborowych⁷. Herbst zinterpretował to, co zobaczył na kartogramie, a dopiero później okazało się, że obraz jest błędny. Podczas druku zamieniono bowiem kolorami oznaczenia z kartogramem nr 4, który przedstawia zagęszczenie ludności wiejskiej. Odsetek ziemi ornej powinien być zatem pokazany kolorem żółtym z tej drugiej mapy, na której z kolei powinien być umieszczony kolor niebieski z kartogramu nr 2. W tym przypadku Herbst nie miał racji.

Ostatnie zdanie artykułu, ze słowami o budowie socjalizmu, można ocenić jako ustępstwo autora wobec ówczesnych norm poprawności politycznej, które w Związku Sowieckim, gdzie tekst został ogłoszony, przestrzegane były dużo bardziej niż w Polsce⁸. Można w nim jednak zauważyć jeszcze coś innego – wyraz szczególnego wyczulenia Herbst na społeczną funkcję historii. Stwierdzał, że w działalności Zakładu Architektury Polskiej, gdzie pracował przed wojną, praktykę chciano ugruntować poznaniem doświadczeń historycznych, że każde badanie musiało służyć najszerzej rozumianemu pożytkowi społecznemu⁹.

1 marca 1962 r. Stanisław Herbst przestał być pracownikiem Instytutu Historii PAN, a kierowanie Zakładem Atlasu Historycznego przejął Władysław Pałucki. Tymczasem tempo realizacji atlasu okazało się znacznie wolniejsze, niż początkowo zakładano, a fakt ten zaczął oddziaływać na niekorzyść samego programu. Równocześnie z postępem badań pogłębiało się krytyczne spojrzenie na podstawę źródłową przekroju XVI w. Stąd też rodziły się wątpliwości co do niektórych ujęć kartogramowych, zastępujących braki w źródłach nie dość uzasadnionymi szacunkami liczbowymi. W warszawskim zespole zakładu pojawiła się także różnica stanowisk w sprawie mapy podstawowej – czy powinna być przeglądowa, czy szczegółowa. Dyskusja nad koncepcją AHP doprowadziła do zwołania na 26 września 1964 r. konferencji. W wyniku referatu piszące-

go te słowa oraz wypowiedzi wielu dyskutantów przyjęty został nowy program. Zamiast map przeglądowych postanowiono opracować mapy szczegółowe, przedstawiające w skali 1:250 000 wszystkie miejscowości w 2. poł. XVI w. Zawieszono natomiast prace nad mapami problemowymi¹⁰.

Stanisław Herbst bronił na konferencji dotychczasowego programu, a następnie – nie aprobowując powziętych decyzji – przedstawił swoje stanowisko w druku (1965)¹¹. Wywołało to szerszą polemikę w czasopiśmie, w której wzięło udział sześć osób. Wypowiedzi Herbst w cytowanym artykule, a zwłaszcza w dyskusji nad „Atlasem historycznym chrześcijaństwa w Polsce” (konferencja na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w 1966 r.) wskazują, że jego stosunek do programu map szczegółowych XVI w. nie był całkowicie negatywny, ale do końca ujemnie ocenił zaniechanie opracowań problemowych. Na lubelskiej konferencji jeszcze raz wyraził swoją opinię o celach i metodach prac atlasowych. Zakładając, że ich zadaniem jest formułowanie i rozstrzyganie metodami kartograficznymi istotnych zagadnień naukowych, uznawał mapy przeglądowe za bardziej interesujące i pilne, chociaż mniej trwale niż mapy szczegółowe o znaczeniu pomocy warsztatowych¹².

Na koniec można powiedzieć, jaki był ogólny pogląd Stanisława Herbst na geografję historyczną. Otóż oczekiwał on, że przeprowadzona przez nią regionalizacja zjawisk historycznych będzie dokładniejsza i pewniejsza niż ta, którą można uzyskać bez badań w tej dziedzinie. Spodziewał się także lepszego poznania uwarunkowania zjawisk. Wartość geografii historycznej ocenił przede wszystkim potencjalną wielkością jej wkładu w wyjaśnienie całości procesu dziejowego. ■

⁷ *Województwo płockie*, s. 57–58.

⁸ Por. W. Majewski, *Stanisław Herbst – historyk, nonkonformista*, w: *Stanisław Herbst*, s. 41–42.

⁹ H. Rutkowski, *O niektórych zainteresowaniach naukowych Stanisława Herbst*, w: *Stanisław Herbst*, s. 49–50.

¹⁰ Materiały z tej konferencji nie zostały opublikowane. Por. tenże, *Mapy podstawowe i atlas historyczny*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 14, 1966, s. 695–700; W. Pałucki, *Prace nad atlasem historycznym Polski*, w: *Problemy nauk pomocniczych historii. Materiały na III konferencję poświęconą naukom pomocniczym historii, Katowice–Wista 29–31 V 1974*, Katowice 1974, s. 195–197; M. Wiśka, *Atlas Historyczny Polski*, w: *Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk 1953–2003*, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 2003, s. 151–161.

¹¹ S. Herbst, *Atlas na rozdrożu*, w: tenże, *Potrzeba*, t. 2, s. 462–469.

¹² H. Rutkowski, *Geografia*, s. 206–207.

Tekst źródłowy* (oprac. Henryk Rutkowski)

Przedwojenne osiągnięcia polskiej kartografii historycznej

Burzliwy rozwój kartografii ziem polskich w XVI w. doprowadził już wtedy do pierwszej próby stworzenia mapy historycznej, ale początki nowoczesnej naukowej kartografii historycznej Polski wiążą się z pracami Joachima Lelewela. Jego atlas¹ był później wielokrotnie naśladowany. Równocześnie z powstaniem historycznych map przeglądowych próbowano sporządzać mapy specjalne: rekonstruując plany bitew i osiedli miejskich, opierano się na starych rysunkach albo nanoszono na mapę relikty historyczne (np. sporządzenie planu murów obronnych średnio-wiecznej Warszawy przez Wilhelma Kolberga w 2. poł. XIX w.).

Rozkwit polskiej historiografii pozytywistycznej pociągnął za sobą ok. 1880 r. ożywienie prac historyczno-kartograficznych. Jako uzupełnienie publikacji źródeł historycznych, w szczególności kodeksów dyplomatycznych i ksiąg majątków kościelnych, ukazują się szczegółowe mapy archidiecezji gnieźnieńskiej w XVI w., diecezji krakowskiej w XVII w., Wielkopolski średnio-wiecznej. Adolf Pawiński, publikując od 1883 r. rejestry podatkowe z końca XVI w. w wydawnictwie *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, w obszernych wstępach charakteryzujących poszczególne regiony państwa oparł się na kartograficznym opracowaniu tematu, ale nie wydrukował swoich map. Uczynił to natomiast jego kontynuator Aleksander Jabłonowski, który w związku z wydawaniem „Źródeł Dziejowych” ogłosił w 1904 r. „Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Dział II: Ziemie ruskie Rzeczypospolitej” (podziałka 1:300 000). W atlasie tym oznaczył wszystkie miejscowości z przełomu XVI/XVII w., różniąc barwami

powierzchnie dóbr właścicieli różnych kategorii: króla, duchowieństwa (z rozróżnieniem obrządków), kniaziów znacznych i mniej znacznych, ziemian znacznych i mniej znacznych. W ten sposób powstał wyrazisty obraz kształtowania się latyfundiów – tego najważniejszego zagadnienia w historii Polski i Ukrainy.

To wielkie, chociaż zrealizowane przez jednego badacza przedsięwzięcie wzbudziło dużą dyskusję, którą rozpoczął Franciszek Bujak w „Kwartalniku Historycznym” w 1905 i 1906 r. Bujak, dobrze orientujący się w metodach badań geograficzno-historycznych oraz znający najnowsze wtedy prace i dyskusje nad atlasami historycznymi, pozytywnie ocenił pracę Jabłonowskiego. Żądał jednak, aby dalsze prace nad atlasem historycznym Polski poszerzyły jego zakres i opierały się na zespole badaczy z części Polski znajdujących się pod panowaniem Rosji carskiej, Austrii i Niemiec. Atlas Jabłonowskiego uwzględnił tylko granice administracyjne i zasięgi własnościowe jednej epoki – przełomu XVI i XVII w., natomiast Bujak domagał się przedstawienia na jednej mapie: 1. granic sądowych i politycznych, 2. granic kościelnych, 3. granic majątkowych, 4. zasięgu prawa niemieckiego (magdeburgskiego) w miastach i wsiach, 5. wyróżnienia wsi drobnej szlachty (uprawiającej ziemię własnymi rękami) i – warunkowo – 6. oznaczenia liczby ludności każdej wsi lub pokazania gęstości zaludnienia. Bujak chciał też, by ukazane zostało – na dodatkowych mapach przeglądowych – rozmieszczenie przemysłu lub rzemiosł, komór celnych, miejscowości mających prawo składu, a także dróg handlowych. Dążył on do kartograficznego przedstawienia całego polskiego procesu dzie-

* Pierwotnie tekst ukazał się w 1960 r. na łamach czasopisma „Вопросы географии”, a osiemnaście lat później opublikowano jego polski przekład autorstwa Henryka Rutkowskiego. Zob. *Работы над Историческим атласом Польши*, „Вопросы географии”, 50, 1960, s. 14–34; S. Herbst, *Prace nad „Atlasem historycznym Polski”*, w: tenże, *Potrzeba*, t. 2, s. 444–461. W niniejszej edycji, bazującej na wydaniu polskim, dokonano tylko niezbędnych zmian uwspółcześniających ortografię i interpunkcję oraz dostosowujących zapis aparatu kry-

tycznego do standardów przyjętych w czasopiśmie. Redakcja rocznika serdecznie dziękuje Panu Krzysztofowi Kubikowi za pomoc techniczną w opracowaniu tekstu.

¹ J. Lelewel, *Histoire de Pologne. Atlas contenant les tableaux chronologiques et les cartes géographiques de différentes époques*, Paris 1844, z 4 tablicami, 16 mapami. Wcześniejsze atlasy historyczne Polski ukazały się w 1827 i 1828 r. Początek działalności Lelewela w dziedzinie kartografii historycznej przypada na 1811 r.

jowego przez uchwycenie go w trzech lub czterech przekrojach chronologicznych: 1. przełom XIV i XV w., 2. koniec XVI w., 3. okres schyłku Rzeczypospolitej (pierwszy rozbiór 1772), a w miarę możliwości także okres 1662–1673 (aby dać obraz wydarzeń wojennych 1655–1660), który byłby czwartym przekrojem. Biorąc pod uwagę bogactwo treści projektowanego atlasu i rozdrobnienie osadnictwa, Bujak projektował jako podstawową skalę dla map szczegółowych 1:200 000, a dla map przeglądowych 1:500 000 lub 1:600 000.

Odzyskanie przez Polskę niepodległości pozwoliło podjąć na nowo dyskusję i zorganizować prace nad atlasem historycznym Polski na nowych podstawach metodycznych. W 1921 r. z inicjatywy Polskiej Akademii Umiejętności odbyła się konferencja z udziałem wszystkich polskich ośrodków naukowych. Po referacie Władysława Semkowicza, który przedstawił szczegółowy program wydawnictwa oparty na mapach pokazujących dynamikę rozwoju, analogicznie do atlasu historycznego austriackich krajów alpejskich (*Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer*) – oraz po kontrpropozycji Stanisława Arnolda, który opowiedział się za zasadą opracowania przekrojów historycznych (wypróbowanych w pracy nad historycznym atlasem prowincji reńskiej: *Geschichtlicher Atlas der Rheinprovinz*) – konferencja przyjęła tę drugą koncepcję. Przy tym postanowiono rozpocząć od przekroju końca XVIII w. (ściślej – epoki Sejmu Czteroletniego 1788–1792), biorąc pod uwagę wyjątkowe bogactwo źródeł: materiałów podatkowych, opisowych i kartograficznych z reform państwowych tych lat. Opierając się na tej najbogatszej podstawie, zakładano cofnięcie się z czasem do bardziej odległych okresów (do XVI w. i 2. poł. XIV w.).

Prace nad tak zaplanowanym „Atlasem historycznym Polski” zostały rozpoczęte w kilku ośrodkach. Oprócz tego prowadzono badania bardziej specjalistyczne lub przygotowawcze syntetyczne. Publikowano je w specjalnym wydawnictwie seryjnym „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski” (z. 1–3, 1922–1935; z. 4–5, 1946–1947)², a także w innych wydawnictwach³.

„Atlas historyczny Polski” był pomyślany w dwóch seriach: A – mapy szczegółowe, B –

mapy przeglądowe. W każdej z nich ukazała się tylko jedna mapa. W serii B – opracowana przez Jana Jakubowskiego *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI w.*, 1: *Część północna* – mapa w skali 1:1 600 000 i 21 stron objaśniającego tekstu (Kraków 1928). W serii A – bardzo ważna *Mapa województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego (1788–1792)* opracowana przez Karola Buczka pod kierunkiem Władysława Semkowicza w Krakowskiej Komisji Atlasu Historycznego; do mapy był dodany plan Krakowa w latach 1788–1792 opracowany przez Tadeusza Czorta (Kraków 1930). Uzupełnienie tej mapy stanowi osobna książka pod tym samym tytułem (stron 140), opisująca źródła i metodę.

Już po wydaniu mapy postanowiono opublikować *Materiały do słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego*, ujmujące w porządku alfabetycznym szczegółowy materiał liczbowy i opisowy w formie ekscerptów i krótkich regestów źródeł. Wojna polsko-niemiecka 1939 r. przerwała druk *Materiałów* na literze „K”. Gotowe arkusze były dane do konspiracyjnej sprzedaży jako zeszyt 1. W bieżącym roku [1960] został wznowiony druk dalszego ciągu i powinniśmy otrzymać te materiały w całości (ok. 400 stron). Z niewielkich środków przydzielanych w latach międzywojennych na prace nad „Atlasem historycznym Polski” udało się przygotować jeszcze tylko jedną mapę (województwo płockie), ale w brulionie uległa ona zniszczeniu podczas wojny.

W okresie między dwiema wojnami prace nad „Atlasem historycznym Polski” znacznie ożywiły badania historyczno-geograficzne: prowadzono szerokie kwerendy i rejestrację źródeł opisowych i kartograficznych, przygotowano monumentalne wydawnictwo *Monumenta Poloniae Cartographica*. Wielu specjalistów wykształciły trzy szkoły historyczno-geograficzne: w Kra-

² W 1. zeszycie „Prac Komisji Atlasu Historycznego Polski” opublikowano referaty, dyskusję i próbne opracowania kartograficzne konferencji z 1921 r., w zeszytach 2. i 3. zamieszczono sprawozdania z następnych konferencji.

³ Przede wszystkim w wydawanej przez Bujaka serii „Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 37 tomów, Lwów 1925 i n., Poznań 1949 i n. Na szczególną uwagę zasługuje t. 12: K.J. Hładytowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w.*, Lwów 1932, z mapą 1:400 000.

kowie Władysław Semkowicz szeroko rozwinął badania historii zaludnienia kraju, we Lwowie prowadził prace Franciszek Bujak, a w Warszawie Stanisław Arnold, autor kapitalnej pracy o wczesnym średniowieczu⁴. Oprócz tego najciekawsze osiągnięcia miał wspomniany już Karol Buczek, który w kilku rozprawach dał nowy obraz dziejów kartografii polskiej uwzględniający ostatnie odkrycia⁵ oraz wzorcową analizę starych map i planów. Wielkie zasługi na polu historii kartografii ma także Bolesław Olszewicz.

W dziedzinie demografii historycznej zasługuje na uwagę praca Tadeusza Ladenbergera (Ładogórskiego) *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego* (Lwów 1930) oparta na rejestrach dziesięciny kościelnej (opłaty od dusz zbieranej dla papieża) i zaopatrzona w szczegółową mapę gęstości zaludnienia ziem polskich w XIV w. Wokół tej pracy rozwinęła się żywa dyskusja naukowa, w rezultacie autor oddał do druku drugie, rozszerzone wydanie tej książki pt. *Studia nad zaludnieniem Polski XIV w.* (1958). Wreszcie duży oddźwięk miała wydana już po wojnie książka Henryka Müncha *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV w.* (Kraków 1946), pokazująca rodzime pochodzenie planów znanych jako niemieckie rozplanowania kolonizacyjne na Wschodzie⁶.

Wypada wspomnieć o licznych próbach syntez kartograficznych – dla potrzeb szkół, a także dla wykładów uniwersyteckich – Stanisława Arnolda, Jana Natanson-Leskiego i przede wszystkim Władysława Semkowicza. Niezbędne jest jednak podkreślenie, że przy tym ogólnym ożywieniu rezultaty w rozwiązywaniu głównego zadania – w stworzeniu „Atlasu historycznego Polski” – były znikome. *Mapa województwa krakowskiego*, jedyna z serii, nie doczekała się nawet oceny w latach międzywojennych, a pośród jej autorów powstały wątpliwości i niepokój, czy opłaci się

włożony trud i ile minie lat, zanim ukaże się cały atlas. Niemniej jednak mapa ta zasługuje na krótką charakterystykę ze względu na posługiwanie się nią w ciągu dość długiego okresu.

Jako kartograficzną kanwę autorzy przyjęli austriacką mapę wojskową z przełomu XIX i XX w. w skali 1:200 000, która posłużyła jako źródło do zobrazowania rzeźby terenu i hydrografii. Rzeźbę terenu przedstawiono szrafurą, a nie poziomiami, jak to jest przyjęte na nowszych mapach. Na podstawie zdjęć triangulacyjnych z przełomu XVIII i XIX w. naniesiono obszary leśne i wprowadzono niezbędne poprawki do hydrografii. Osobnymi kolorami zostały oznaczone granice (administracyjne i kościelne), a także rodzaje własności, których wyróżniono siedem, pokrywając barwami znaki miejscowości. Osiedla są zróżnicowane według wielkości. Sieć dróg jest pokazana w wyborze (drogi pocztowe i gościńce), przy czym są oznaczone mosty, przewozy, stacje pocztowe i komory celne. Osobnymi znakami zostały pokazane zakłady przemysłowe (metalurgiczne, młyny, papiernie), karczmy, szpitale i szkoły. Oznaczono kopalnie rud (żelaza, miedzi, ołowiu, srebra) i łomy marmuru. Kilka oznaczeń przeznaczono na świątynie, instytucje kościelne, a także siedziby różnych sądów i urzędów. Słowem treść mapy jest bardzo bogata (ok. dziewięćdziesięciu typów znaków), a mimo to wydaje się czasami niedostateczna. Historyk wojskowości potrzebuje dokładniejszej sieci dróg i w toku pracy jest zmuszony do porównywania tej mapy z mapą z XVIII w., na której oznaczono ich więcej, a ponieważ są one tam mniej dokładnie wykreślone, powinien równocześnie porównywać tę dawną mapę z dzisiejszą mapą szczegółową.

Nie dość dokładnie są wyróżnione rodzaje własności szlacheckiej: została wydzielona tylko własność szlachty niemającej chłopów pańszczyźnia-

⁴ S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII–XIII)*, Kraków 1927 (Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, 2), z 4 mapami 1:1 000 000.

⁵ Najdonioślejsze było odkrycie fragmentów mapy Polski z 1526 r. w skali 1:1 000 000, opracowanej przez Bernarda Wapowskiego, która to mapa stała się główną podstawą kartografii ziem polskich aż do XVIII w. K. Buczek, *Początki kartografii polskiej (od Długosza do Wapowskiego)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”,

2, 1935, [s. 29–31]. Zarys nowej syntezy historycznej kartograficznej przedstawiania ziem polskich dał Buczek w wydawnictwie *Katalog wystawy zbiorów kartograficznych Biblioteki Narodowej w Warszawie*, [b.m.w.] 1934.

⁶ Badania nad historycznymi planami miast polskich zapoczątkował Oskar Sosnowski w pracy *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy*, „Studia do Dziejów Sztuki w Polsce”, 2, 1930, z licznymi planami opracowanymi przez autora.

nych i pracującej na roli własnymi rękami (tzw. szlachty zagrodowej), natomiast własność posiadaczy latyfundiów i tej szlachty, która miała za ledwie dwóch poddanych, jest pokazana razem.

Cechą charakterystyczną tej dokładnej mapy jest jej mała czytelność. Brakuje komentarza historyczno-geograficznego, a także map pomocniczych, które przez opracowanie masy drobnych faktów przedstawiłyby obraz stosunków społecznych i gospodarczych. Z tego punktu widzenia atlas Jabłonowski, o wiele uboższy w treści, dawał czytelnikowi więcej, przedstawiając rodzaje własności tłem o różnych kolorach, a nie metodą punktową.

Na szczególną uwagę zasługuje dołączony do mapy województwa krakowskiego plan Krakowa w skali 1:10 800. Jest interesujący jako przedstawienie miasta średniowiecznego, otoczonego wieńcem konkurencyjnych miasteczek i osad satelitów, w większości prywatnych i należących do Kościoła. Badacz rozplanowania miast uzna za niedostatek planu brak oznaczenia działek budowlanych, które w tej skali mogą być wyróżnione, tak samo jak brak konturów budowli monumentalnych i być może nawet powierzchni zabudowanych.

Techniczne wykonanie mapy i planu kolorową litografią jest na ogół staranne i przedstawia być może najwyższy poziom naszych możliwości technicznych sprzed 1939 r.⁷

Powojenne prace i poszukiwania nowych podstaw metodologicznych i organizacyjnych

W okresie międzywojennym zajęto się przede wszystkim opracowaniem przekroju czasów Sejmu Czteroletniego, nie tylko dlatego, że ta epoka mogła budzić szczególne zainteresowanie historyków, lecz także dlatego, że zachowała się z niej duża liczba źródeł – chociaż już wcześniej rozlegały się głosy, że właśnie istnienie wszechstronnych i szczegółowych zdjęć kartograficznych czyni tę pracę mniej pilną.

W końcu 1944 r., w czasie pożaru po powstaniu warszawskim, uległa zniszczeniu podstawa archiwalna ze schyłku XVIII w. Tylko częściowo ocalały w Krakowie i Łodzi wypisy ze źródeł. Dlatego kiedy po wojnie powracano do prac

nad „Atlasem historycznym Polski”, wypadło zrewidować dawną decyzję i skoncentrować wysiłki głównie na przekroju XVI w., dla którego materiały zachowały się w całości. Równoczesne badania nad początkami państwa polskiego uświadomiły znaczenie opracowania wcześniejszego okresu, poprzedzającego kolonizację na prawie niemieckim, która rozwinęła się szeroko po najazdach mongolskich z połowy XIII w.

Po wojnie środek ciężkości badań historyczno-geograficznych przesunął się z Krakowa do Wrocławia, gdzie rozpoczęły się prace nad atlasem Śląska XVIII w. pod redakcją Tadeusza Ładogórskiego, a przede wszystkim do Warszawy, gdzie w 1949 r. wznowiła działalność Komisja Atlasu Historycznego miejscowego towarzystwa naukowego pod kierownictwem Stanisława Arnolda, przy której w roku następnym została zorganizowana pracownia. Uwzględniając doświadczenia z okresu międzywojennego, postanowiono tak obmyślić program nowych prac, żeby atlas historyczny ziem polskich został stworzony wysiłkiem jednego pokolenia. Zaplanowano przedstawienie polskiego procesu dziejowego w trzech przekrojach chronologicznych:

1. połowa XIII w. – dla przedstawienia najwcześniejszego okresu, sprzed wielkich zmian, jakie wniosło upowszechnienie renty pieniężnej w gospodarce wiejskiej, przed wielkim ruchem lokowania miast na prawie niemieckim;

2. ok. 1580 r. – dla przedstawienia okresu największego rozwoju gospodarczego Polski przed rozbiorami, epoki największego rozkwitu polskiego Renesansu;

3. epoka Sejmu Czteroletniego (1788–1792) – schyłkowego okresu dawnej Rzeczypospolitej

⁷ Krótką charakterystykę osiągnięć geografii historycznej i kartografii historycznej w Polsce dał Witold Sławiński w książce *Rozwój nauk pomocniczych historii w Polsce*, Kraków 1948, s. 33–39. Na wzmiankę zasługują jeszcze następujące prace kartograficzne z okresu międzywojennego: J. Jakubowski, *Powiat grodzieński w w. XVI*, Kraków 1935 (Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, 3), z mapą 1:400 000; J. Natanson-Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, cz. 1: *Granica moskiewska w epoce jagiellońskiej*, Lwów–Warszawa 1922 (Rozprawy Historyczne TNW, 1); tenże, *Epoka Stefana Batorego w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1930 (Rozprawy Historyczne TNW, 9); W. Godziszewski, *Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648)*, Kraków 1935 (Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, 3).

i początków kształtowania się układu kapitalistycznego.

Granice terytorialne przyjęte dla „Atlasu historycznego Polski” pokrywają się w przybliżeniu z granicami Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej; niewielkie odchylenia są takie, jakich wymagają granice historycznych jednostek terytorialnych. Dla przyspieszenia prac należało skupić uwagę na atlasie przeglądowym, dla którego przyjęto podstawową skalę 1:500 000 w celu wykorzystania istniejących podkładów kartograficznych. Aby wypracować eksperymentalnie typ map w tej podziale i określić jego pojemność, postanowiono sporządzić mapę województwa płockiego w XVI w. w skali roboczej 1:100 000, z pełnym wykorzystaniem źródeł.

Równocześnie z pracami naukowo-technicznymi odbywało się metodologiczne dojrzewanie nowej koncepcji, równoległe do przemian metodologicznych w polskiej nauce historycznej. W dziedzinie geografii historycznej okazały się pomocne osiągnięcia nauki radzieckiej, a przede wszystkim prace W[iktora] K[ornieljewicza] Jańskiego⁸.

28 maja 1952 r. w dyskusji nad kolejnym sprawozdaniem warszawskiej pracowni wysunięto postulat, aby w atlasie ująć całokształt rozwoju sił produkcyjnych i stosunków wytwórczych, rozpoczęto też opracowanie sposobów kartograficznego przedstawienia tych zagadnień.

Na konferencji Polskiego Towarzystwa Geograficznego i Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego poświęconej dyskusji nad przedmiotem, metodą i zakresem badań geografii historycznej (4 października 1952 r.)⁹ Gerard Labuda szeroko teoretycznie uzasadnił takie właśnie zadania dla kartografii historycznej. Wtedy też dokonano podziału pracy między historyków i geografów deklarujących objęcie opieki naukowej nad geografią historyczną tych okresów, dla których materiał hi-

storyczny (przede wszystkim kartograficzny) nie przedstawia trudności typu źródłoznawczego, tj. poczynając od XIX w.

Prace nad „Atlasem historycznym [Polski]” uległy przyspieszeniu i koordynacji w końcu 1952 r., kiedy istniejącą pracownię przejął Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. Utworzono w nim specjalny zakład dla opracowania „Atlasu”, z 12 pracownikami naukowymi (w tej liczbie 2 samodzielnych), a część pracy zlecono nieetatowym współpracownikom. Obecnie Zakład Atlasu Historycznego ma 14 pracowników etatowych, w tym 5 samodzielnych, nie licząc innych badaczy, przede wszystkim spośród przedwojennych uczestników prac historyczno-kartograficznych, którzy współpracują albo na podstawie umowy, albo ochotniczo. Zakład dzieli się na trzy pracownie: w Warszawie, Wrocławiu i Krakowie; oprócz tego grupa nieetatowych współpracowników działa w Lublinie. Zakład posiada niezbędne wyposażenie techniczne, zbiór podstawowych map i wypisów archiwalnych. Obok historyków, częściowo mających wyższe wykształcenie geograficzne, pracuje także specjalista kartograf. Badania są referowane na zebraniach zwoływanych przez Zakład, w których biorą udział historycy demografowie. Oprócz podstawowych prac nad „Atlasem historycznym Polski” Zakład zajmuje się ilustrowaniem kartograficznym wydawnictw Instytutu Historii, przede wszystkim *Historii Polski*, a także *Historii Śląska*.

Z przedsięwzięć naukowych analogicznych do „Atlasu historycznego Polski” należy wymienić atlasy: archeologiczny, językoznawczy i etnograficzny. Geografowie wydają atlas Polski w podstawowej podziale 1:2 000 000. Istniejącemu dotychczas stałemu, ale luźnemu współdziałaniu w pracach nad atlasami Polska Akademia Nauk zamierza nadać formy organizacyjne, aby ułatwić wymianę doświadczeń naukowych i technicznych.

Osiągnięte wyniki i perspektywy

Osiągnięte wyniki prac nad „Atlasem historycznym Polski” przedstawiają się następująco:

Przekrój I. Poświęcony okresowi wczesno-feudalnemu, dopiero wyszedł z fazy przygotowawczych eksperymentów i dyskusji. Trudność

⁸ В.К. Яцунский, *Историческая география как научная дисциплина*, „Вопросы географии”, 20, 1950. Pracę tę wydano w polskim przekładzie w 1952 r.

⁹ Przedstawiony na tej konferencji referat Gerarda Labudy *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej* i koreferat Marii Dobrowolskiej *Przedmiot i metoda geografii historycznej*, a także obszerną dyskusję opublikował „Przegląd Geograficzny”, 1, 1953.

polegała na tym, że źródła pisane dają pełną informację o własności kościelnej, natomiast w odniesieniu do innej własności informacje są zgoła niedostateczne. Proste naniesienie na mapę punktów poświadczonych w dokumentach tworzy fałszywy obraz osadnictwa. Dlatego należy poddać selekcji materiał źródeł pisanych, odrzucając z niego wiadomości nieważne i przypadkowe, a dopełniając go materiałem niepoświadczonym bezpośrednio w dokumentach, który jednak jest w najwyższym stopniu prawdopodobny i może być odniesiony do badanego przekroju. Są to przede wszystkim dane toponomastyczne.

Uzupełnienie i zarazem podstawę map stanowią *Słowniki historyczno-geograficzne Polski średniowiecznej*, publikowane w tomach odpowiadających regionom kraju. Prace nad tymi słownikami, rozpoczęte przed kilkanaście laty, już się zbliżają ku końcowi. Na początku 1958 r. Dział I Instytutu Historii, badający historię Polski do połowy XVIII w., przydzielił kilku dodatkowych specjalistów mediewistów dla przyspieszenia dzieła; po dyskusjach, które odbyły się 25 listopada 1957 i 14 stycznia 1958 r.¹⁰, kierownictwo prac nad tym przekrojem objął Karol Buczek.

Przekrój II. Koniec XVI w. był dotychczas obiektem najszerzej prowadzonych prac, których rezultatem jest opublikowanie pierwszego powojennego opracowania z podstawowej dziedziny kartografii historycznej: *Województwo płockie około 1578 r.*¹¹ Praca ta zasługuje na obszerniejsze wprowadzenie i komentarz, a to ze względu na jej doświadczalny charakter i znaczenie dla wszystkich dalszych prac nad „Atlasem historycznym Polski”.

Podstawę wydawnictwa stanowią przede wszystkim źródła pisane: rejestry poborowe, podające liczby łanów (włók) ziemi chłopskiej i drob-

noszlacheckiej, a w odniesieniu do miast – sumy podatków pobieranych od warsztatów rzemieślniczych, nieruchomości, detalicznej sprzedaży trunków itp. Rejestry takie zachowały się dla całej Polski. Najpełniejsze odnoszą się do lat przygotowań wojennych Stefana Batorego, kiedy to szczególnie silnie przykręcono śrubę podatkową. Drugą kategorię źródeł stanowią lustracje, obejmujące tylko dobra królewskie. Jako materiały pomocnicze wykorzystano wizytacje kościelne, inwentarze majątków prywatnych i kościelnych, księgi sądowe.

Ze źródeł kartograficznych wypadło oprócz się na mapach w dużej podziałce, odnoszących się do końca XVIII w., jako że dla wcześniejszych czasów istnieją w potrzebnej skali tylko bardzo fragmentaryczne ujęcia. Dlatego podstawowe znaczenie mają mapy poszczególnych województw opracowane przez królewskiego kartografa Karola de Perthésa w podziałce 1:225 000, mapy o bardzo bogatej treści, ale nieoparte na triangulacji.

Wkrótce po rozbiorach zaborcy przystąpili do sporządzenia – na drodze zdjęć topograficznych – dokładnych map, dających po raz pierwszy wierne przedstawienie środowiska historyczno-geograficznego, rozmieszczenia miejscowości i dróg (w tym wypadku jest to mapa Nowych Prus Wschodnich [Johanna Christoph von] Textora [i Daniela Friedricha] Sotzmanna, opublikowana w skali 1:155 000). W dużej mierze na tym zdjęciu opiera się *Topograficzna karta Królestwa Polskiego* (tytuł rosyjski: *Топографическая карта Царства Польскаго*), wydana przez gen. Karola Richtera w 1839 r. (faktycznie w 1843 r.) w podziałce 1:126 000. Dodatkowo wykorzystano także niemiecką *Karte des westlichen Russlands* (1:100 000), opracowaną na danych rosyjskiej mapy 1:84 000 i poprawniej pokazującą hydrografię na przełomie XIX i XX w., przed zmianami wniesionymi przez meliorację gruntów i regulację rzek. Uwzględniono także nieliczne zachowane plany katastralne z XIX w., w szczególności oparte na zdjęciach plany miasta Płocka XVIII–XIX w., a także ikonografię i sfragistykę dla ustalenia rysunku herbów miasta i województwa w XVI w.

Rezultatem kartograficznego opracowania województwa płockiego XVI w. okazuje się przede

¹⁰ A. Gieysztor, *O przeglądowym atlasie wczesnodziejowym ziem polskich*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności”, 4, 1950; S. Herbst, *Przeglądowy atlas wczesnodziejowy ziem polskich*, „Kwartalnik Historyczny”, [58 (1–2)], 1951, s. 123–125; K. Buczek, *W sprawie atlasu historycznego Polski*, 1957 (tekst powielony).

¹¹ *Województwo płockie około 1578 r.*, kier. S. Herbst, oprac. I. Gieysztorowa i in., oprac. planu Płocka R. Cieśla, Warszawa 1958 (Atlas historyczny Polski. Seria A, Mapy szczegółowe, 2).

wszystkim mapa główna w podziale 1:200 000, ozdobiona herbami, w pełni odzwierciedlająca rozmieszczenie osadnictwa i nazw geograficznych, sieć drożną, granice administracyjne i kościelne, a także środowisko geograficzne. Mapę tę uzupełnia plan jedyne go stosunkowo dużego miasta w województwie – Płocka (1:10 000).

Oprócz tego sporządzono dziewięć pomocniczych map i kartogramów, na których oznaczono fakty pokazujące stan sił produkcyjnych i stosunków wytwórczych. Te mapy i kartogramy wykonano w podziale 1:500 000. To właśnie one stały się podstawą koncepcji ogólnego przeglądowego „Atlasu historycznego Polski”. Komentarz do wydawnictwa opisuje nie tylko metodę pracy, lecz także zawiera zestawienia tabelaryczne oraz wyprowadza wnioski dające społeczno-gospodarczą charakterystykę województwa w badanym okresie. Dopelnieniem tekstu jest alfabetyczny indeks miejscowości.

Zestawienie rejestrów poborowych z sąsiednich lat pozwoliło wypełnić przypadkowe luki i opracować kartoteki elementów mapy, a następnie rozmieścić te elementy na mapie dzisiejszej w skali 1:100 000. W wyniku wojen szwedzkich 2. poł. XVII i pocz. XVIII w. część istniejących w XVI w. miejscowości zaginęła i nie wystąpiła na żadnej mapie. To zjawisko było dość częste na Mazowszu, gdzie osady były bardzo małe.

W celu zmniejszenia braków na mapie historycznej przeprowadzono ankietę wśród wiejskich nauczycieli, z którymi niekiedy toczyła się długa korespondencja. Nauczyciele – opierając się m.in. na rozmowach ze starymi ludźmi i zapiskach w księgach stanu cywilnego – pomogli dzięki zachowanym nazwom pustkowi, uroczysk, pól i oddzielnych części współczesnych wsi zlokalizować wiele osad zarejestrowanych w źródłach z XVI w. Liczba miejscowości niezlokalizowanych dokładnie wynosi 4%, co już nie ma znaczenia dla społeczno-gospodarczej treści mapy.

Na mapie 1:100 000 wyznaczono także, zgodnie z mapami z przełomu XVIII i XIX w., punkty centralne osad w tych czasach – przed zmianami dokonanymi w XIX w. wskutek uwolnienia chłopów z poddaństwa i likwidacji szlachowicy gruntów.

Wychodząc z liczby mieszkańców na 1 łan arealu (wielkość ta zmienia się zależnie od lokalnych warunków i jest ustalana na podstawie ułamkowych danych różnego rodzaju), spróbowano przy opracowaniu mapy określić liczbę mieszkańców i powierzchnię ziemi uprawnej dla każdej miejscowości. Na podstawie otrzymanych liczb zróżnicowano wszystkie miejscowości według wielkości zaludnienia. Dla wsi oznaczono kategorie panów feudalnych, do których one należały. Przy miastach pokazano siedziby urzędników państwowych i instytucji społecznych. Na mapie przedstawiono też rozmieszczenie zakładów produkcyjnych (przede wszystkim posługujących się siłą wodną) i ważniejszych budowli (zmków, kościołów).

Sieć drożna ogranicza się do najważniejszych dróg (według danych z XVI w.). Szczegółowy przebieg dróg w regionie oznaczono zgodnie ze stanem ustalonym za pomocą zdjęć triangulacyjnych z końca XVIII w., a zatem nie tylko przed budową szos, lecz także przed zmianami wywołanymi przez rozbiory i nowe granice.

Ustalenie granic na naszej mapie miało bardzo duże znaczenie. W ten sposób nie tylko stworzono podstawę do retrospektywnego badania dawniejszych podziałów terytorialnych, lecz przede wszystkim otrzymano możliwość wykorzystania najmniejszych jednostek jako kanwy dla opracowań statystycznych.

Jako najmniejszą jednostkę terytorialną dla osad wiejskich przyjęto parafię. Rejestry poborowe były układane według parafii, obejmujących wówczas od jednej do ponad dziesięciu wsi o powierzchni od kilku do 200 km² (sieć parafialna z parafiami takich rozmiarów ustaliła się w XIV w.). Granice parafii zostały wykreślone na mapie roboczej częściowo z wykorzystaniem fragmentów granic zachowanych do tej pory, a głównie drogą interpolacji. Na siatce takich najmniejszych jednostek można było szczegółowo odtworzyć granice jednostek wyższego rzędu, chociaż granice powiatów nie zawsze pokrywały się z podziałami kościelnymi. Powierzchnię wszystkich jednostek terytorialnych, począwszy od parafii, zmierzono planimetrem, aby otrzymać podstawę do sporządzenia kartogramów, pokazujących gęstość zaludnienia, charakter własności ziemskiej itp.

Nazwy geograficzne na naszych mapach odpowiadają okresowi, do którego odnosi się dana mapa. Na podstawie maksymalnej liczby wypisów z dokumentów XVI w. specjalista językoznawca ustalił brzmienie nazw w tej epoce.

W podziale 1:200 000 udało się dość dokładnie przedstawić środowisko fizyczno-geograficzne. Dla rzeźby terenu przyjęto metodę poziomic, w zasadzie co 10 m, aby ułatwić bardziej szczegółowe badania terenu (przy studiowaniu działań wojennych albo rozmieszczenia zakładów przemysłowych). Hydrografię pokazano, opierając się na dokładniejszych pomiarach z końca XIX w.; podobnie bagna i łąki. Wobec braku wcześniejszych danych o zasięgu lasów przedstawiono je na mapie XVI w. tak, jak je zarejestrowały zdjęcia z końca XVIII w., chociaż oczywiście stan zalesienia o dwieście lat wcześniej mógł być w szczegółach inny.

Przechodzimy do map w skali 1:500 000, które przedstawiają co następuje:

1. Szkic geomorfologiczny terytorium. Jest on potrzebny, ponieważ mapa hipsometryczna (z poziomicami) nie daje jasnej charakterystyki struktury powierzchni.

2. Zestawienie dwóch elementów: różnicowania gleb ze stopniem rolniczego wykorzystania ziemi (procent areálu w powierzchni parafii). Odchylenia od prostej zależności (tj. niewielkiego wykorzystania ziemi na słabych glebach) prowadzą do ujawnienia sił wytwórczych, nieopierających się na gospodarce wiejskiej (np. skupienie rzemiosła wiejskiego), a czasami wyrażają inne zjawiska o charakterze społecznym.

3. Zestawienie struktury społecznej ludności wiejskiej z gęstością zaludnienia. Zagadnienie to przedstawiono w granicach parafii. Wśród ludności wiejskiej wyróżniono szlachtę prowadzącą gospodarkę folwarczno-pańszczyźnianą i szlachtę zagrodową, a następnie kmieci i zagrodników wraz z komornikami.

4. Zagęszczenie ludności wiejskiej, czyli liczbę mieszkańców w stosunku do powierzchni użytków rolnych. Ujawnia się tu skupienie rzemiosła wiejskiego głównie w okolicach lesistych, a ludności bezrolnej – na terenach urodzajnych.

5. Rozmieszczenie własności ziemskiej. Barwami pokazano powierzchnię dóbr królewskich,

kościelnych i szlacheckich, zwłaszcza większych kompleksów. Zestawienie tej mapy z mapą gleb i lasów wykazuje, że na południu województwa, na ziemiach najłatwiejszych do uprawy i bezleśnych, skupiała się stara wielka własność kościelna i królewska. Późniejsza kolonizacja objęła gorsze ziemie w północnej części województwa, znajdujące się w posiadaniu szlacheckim. Znaczne nadziały ziemi będące w dyspozycji niewielkich miast świadczą o ich rolniczym charakterze (w 50%).

6. Różnicowanie społeczne własności feudalnej. Tło kartogramu przedstawia stopień rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w poszczególnych parafiach (oznaczono procenty łąnów kmiecych i folwarcznych w całości ziemi ornej). Natomiast społeczną strukturę szlachty pokazano w zasięgu powiatów; diagramy zestawiają liczby rodzin szlachty zagrodowej i oddzielnie szlachty mającej folwarki pańszczyźniane oraz powierzchnię należącego do nich areálu. W aneksie oznaczono średni wskaźnik dla całego województwa. Kartogram ten wyraźnie pokazuje powiaty z przewagą pierwszej lub drugiej grupy szlachty. Powyższe dane zestawiono w komentarzu z rozmiarami wywozu zboża z poszczególnych powiatów województwa, zgodnie z rejestracją w księgach cła wodnego, pobieranego w XVI w. na komorze wrocławskiej¹². Udało się przy tym ustalić, że oddalony od Wisły powiat szeński, który miał słabe gleby, ale najwięcej w województwie ziemi uprawnej, należącej do przeważnie zamężnej szlachty, wywoził Wisłą najwięcej zboża. Z tego wypływa hipoteza, że wielkość eksportu zboża zależała głównie od stosunków społeczno-gospodarczych (w tym wypadku od stopnia eksploatacji feudalnej), a mniej od dogodnych warunków glebowych lub transportowych.

7. Rozmieszczenie ludności małorolnej i bezrolnej. W tle kartogramu pokazano odsetek zagrodników w poszczególnych parafiach, a diagramami wyrażono liczby ludności tej kategorii w powiatach. Obraz statystyczny uzupełniono w tekście tablicą ilustrującą dynamikę wzrostu tej grupy w okresie 1564–1578. Przy jednoczesnym wzroście liczby opustoszałych łąnów kmiecych wzrost

¹² *Regesta theloni aquatici Wladislaviensis saeculi XVI*, wyd. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915.

grupy zagrodniczej oznaczał proces pauperyzacji chłopów.

8. Rozmieszczenie i zróżnicowanie rzemiosła. Na tle pokazującym procent rzemieślników wśród ludności wiejskiej w parafiach diagramami przedstawiono liczby rzemieślników i zakładów produkcyjnych wraz z ich branżową specyfikacją (w zasięgu powiatów). Z powodu niedostatku informacji źródłowych rzemiosło miejskie pokazano bez zróżnicowania. Jest szczególnie interesujące, że w tym okresie obserwuje się zastój w rzemiośle małych miast przy wzroście liczby wiejskich rzemieślników dworskich. Pokazuje to w znacznym stopniu zerwanie związku gospodarczego między wsią a miastem.

9. Rozmieszczenie produkcji żelaznej. Wobec gospodarczego znaczenia wytwórczości tego rodzaju poświęcono jej osobny kartogram, na którym oznaczono miejsca wydobywania rudy darniowej, będącej bazą surowcową, oraz rozmieszczenie kuźnic i rzemiosł zajmujących się obróbką żelaza. Miejsca wydobywania rudy darniowej w owych czasach staraliśmy się skorygować za pomocą ankiety dotyczącej śladów dawnego występowania rudy i reliktyw kuźnic.

Doświadczalne prace nad województwem płockim stały się podstawą określenia programu przeglądowego „Atlasu historycznego Polski” w podziałce 1:500 000. Przyjmując dla niego taki zakres map i kartogramów, jak w wyżej wymienionych punktach (1–9), oraz rezygnując z bardziej szczegółowej skali, uznano za pożądane zachowanie jak najwięcej treści mapy podstawowej, a równocześnie maksymalne oszczędzenie wysiłków i nakładów. Udało się to osiągnąć przez pokazanie – na mapie rozmieszczenia osadnictwa – tylko ośrodków parafii i innych najważniejszych miejscowości, a opuszczenie pozostałych nazw miejscowych. W rezultacie oszczędza się wysiłku dla ustalenia całości nazewnictwa geograficznego i upraszcza się robotę nad rozmieszczeniem osad, ponieważ możliwe odchylenia są w przyjętej podziałce nieistotne.

Pod tym warunkiem cała treść mapy w skali 1:200 000 mieści się bez trudu na mapie w skali 1:500 000. Rozmieszczenie osadnictwa, oznaczone metodą punktową, może być łatwo zestawione z dzisiejszą mapą szczegółową. Oczywiście na naszej mapie głównej nie można pokazać wielkości osad. Dlatego na uzupełniającej mapie 1:500 000 wyróżnia się kolorem kategorie wielkościowe, co daje pełny obraz zróżnicowania terytorialnego wielkości osad (na ogół większe miejscowości charakteryzują własność królewską i kościelną, małe – szlachecką).

Na podstawie tak ustalonego programu przystąpiono do podstawowej pracy. Terytorium PRL zostało podzielone na 10 historycznych dzielnic¹³, którym będą poświęcone oddzielne części atlasu w każdym przekroju historycznym. Dotychczas opracowano 2 dzielnice: Mazowsze (tj. 3 dawne województwa: mazowieckie, płockie i rawskie – ok. 5000 miejscowości) i Prusy Królewskie (3 województwa: pomorskie, chełmińskie i malborskie – ponad 2000 miejscowości, nie licząc biskupstwa warmińskiego, dla którego brak źródeł do granic z tego czasu)¹⁴. Znacznie posunęły się prace nad województwem lubelskim i ziemią chełmską, częściowo zaczęte jeszcze przed wojną. Wykonano także wstępne badania dla Śląska.

Rezultaty prac nad przekrojem końca XVI w. pozwoliły zdecydować się na próbę syntezy dla całego terytorium ziem polskich (w szczególności przez sporządzenie mapy gęstości zaludnienia w skali 1:2 000 000, dołączonej do pierwszego tomu *Historii Polski*). Przede wszystkim jednak prace te znacznie pogłębiły naszą znajomość stanu sił produkcyjnych i stosunków wytwórczych na ziemiach polskich w tym okresie. Uzyskane wyniki wskazują na szczególną różnorodność w poziomie osiągniętym przez poszczególne dzielnice i w stopniu ich postępu. Mazowsze w 1578 r. miało już za sobą swój kulminacyjny etap rozwoju, chociaż trwał jeszcze proces zajmowania kompleksów leśnych pod uprawę rolną. Prusy, które charakteryzowała gospodarka

¹³ Pomorze Zachodnie, Prusy Królewskie, Wielkopolska właściwa z tzw. Ziemią Lubuską, województwa sieradzkie i łęczyckie, Mazowsze, Śląsk, województwo krakowskie, województwo sandomierskie, województwo lubelskie z ziemią chełmską, województwo poznańskie.

¹⁴ Mapę Mazowsza opracował ten sam zespół co mapę województwa płockiego; następnie zaczął on pracę nad województwem sandomierskim. Mapę Prus Książęcych opracował Marian Biskup z udziałem Lucjana Koca.

folwarczna, oparta przede wszystkim na najmniej sile roboczej i na chłopach bogato nadzielonych ziemią, jeszcze w pełni nie zaleczyły ran otrzymanych w wojnach z Krzyżakami 1454–1466 i 1520 r., a szczyt swojego rozwoju osiągnęły dopiero w początkach XVII w.

Przekrój III. Dla końca XVIII w. cieszą duże osiągnięcia pracowników wrocławskich na temat Śląska. Na podstawie danych spisu ludności z 1787 r. opracowano materiały dla przedstawienia Śląska w przeglądowej serii „Atlasu historycznego Polski”. Ponadto spróbowano we Wrocławiu pokazać proces uprzemysłowienia tego regionu przez dokładne zestawienia materiałów z XVIII w. z danymi spisu z 1817 r. i lat późniejszych. Prace grupy wrocławskiej stworzyły bardzo pogłębiony obraz osobliwej historii społeczno-gospodarczej kraju, powstania tkaczy, wprowadzenia pierwszych na kontynencie pieców hutniczych opalanych koksem, a także narodzin potężnego kapitalistycznego zagłębia węglowego na zacofanym Górnym Śląsku. Niestety, wyniki te nie zostały dotychczas opublikowane i przedostają się do publicznej wiadomości tylko w postaci map dołączonych do drugiego tomu *Historii Polski* oraz wycinkowych artykułów w czasopiśmie „Sobótka”.

Opierając się na pracach śląskich, a także na bardziej lub mniej zaawansowanych pracach nad dawnymi województwami sieradzkim i lubelskim, Tadeusz Ładogórski sporządził dla *Historii Polski* nową mapę gęstości zaludnienia.

Po zakończeniu pracy nad Mazowszem i Prusami Królewskimi XVI w. przewidziane jest opracowanie, z udziałem dotychczasowych zespołów badawczych, odpowiednich map przekroju XVIII w.

Kończąc to sprawozdanie z prac nad podstawową serią „Atlasu historycznego Polski”, w związku

z niewygasłą u nas dyskusją, czy atlas ten powinien być wydawany według zasady przekrojów historycznych, czy składać się z map rysujących dynamikę rozwoju, należy podkreślić, że nasze doświadczenia kartograficzne wydają się potwierdzać tezę, że przekrój nie oznacza podejścia statycznego, a dynamikę sekularną można uchwycić, zestawiając kilka przekrojów.

W pracach nad „Atlasem historycznym Polski” nie udało się jeszcze w pełni skoncentrować wysiłków na podstawowym zadaniu. Nie można bowiem uchylić się od niektórych odstępstw; oprócz map przeglądowych konieczne są bardziej szczegółowe badania, ale nie one powinny przeważać.

Wypada wspomnieć jeszcze jedno przedsięwzięcie, a mianowicie atlasy historyczne miast polskich pokazujące przemiany społeczno-gospodarcze w dawnych miastach w zasięgu ich murów, a także przemiany terytoriów bezpośrednio do nich przylegających. Dotychczas zostało wykonane takie opracowanie dla Wrocławia; w ten sam sposób zamierza się opracować materiał dla Warszawy.

Podobne prace powstają w związku z odbudową miast zniszczonych i budową nowych. Władze urbanistyczne uznały za konieczne, żeby przy opracowaniu planów urzędzenia miast brać również pod uwagę historię ich układu przestrzennego od najdawniejszych czasów do chwili obecnej. Potrzeby planowania przestrzennego wymagają także rozwoju kartografii historycznej szerszych terytoriów. Badając zmiany w rozmieszczeniu i rozwoju przestrzennym sił produkcyjnych i stosunków wytwórczych w przeszłości¹⁵, już teraz w pewnym stopniu uczestniczymy w kształtowaniu ich w przyszłości. Budowa socjalizmu w najbardziej konkretnym sensie powinna mieć także naukowe uzasadnienie historyczne. ■

¹⁵ Tutaj należy wspomnieć nieopublikowane jeszcze mapy rozwoju tzw. Staropolskiego Okręgu Przemysłowego (dolina rz. Kamiennej) w XIX w., opracowane na zlecenie Instytutu Urbanistyki i Architektury.